

Research Paper

From Myth to Space: Rereading Mythological Signs in the Architecture and Cultural Geography of Contemporary Urban Spaces in Iran with a Postmodern Approach

Mehri Fadaei Haghi¹, Lida Belilan Asl^{*2}, Hossein Soltanzadeh³

1. Department of Architecture, Teh. C, Islamic Azad University, Tehran, Iran. Department of Architecture, Teh. C, Islamic Azad University, Tehran, Iran
2. Professor, Department of Architecture, Ta. C. Islamic Azad University, Tabriz, Iran.
3. Professor, Department of Architecture, Teh, C, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

ARTICLE INFO

PP: 842-860

Use your device to scan and read
the article online

Keywords: *Khaljis of Delhi Chishti Sufis Suhrawardi Sufis Islamic architecture of the Khalji period Monarchy and religion*

Abstract

In Iranian-Islamic architecture and cities, space always takes on meaning beyond the material body and becomes an arena for the manifestation of time, memory, and human lived experience. Historical cities of Iran, especially in the structure of their squares and main axes, express a kind of sacred understanding of time and cultural continuity. Accordingly, the present study, with the aim of comprehensively analyzing the relationship between time, space, and collective memory in Iranian urban spaces, comparatively studies two prominent examples, namely Naqsh-e Jahan Square in Isfahan and Saat Square in Tabriz. The research method is a combination of a semiotic and phenomenological approach to space, which, in addition to examining physical and visual layers, also analyzes the sensory and perceptual experience of space users. The data were collected based on field observation, image analysis, and the study of written sources and analyzed using an interpretive method. The findings show that Naqsh-e-Jahan Square, with its geometric order, symmetrical axes, and repeating patterns of proportion, reflects the concept of “sacred time” and unity in plurality in Iranian thought; while Tabriz Clock Square, with its central tower and repeating bell, transforms time into an auditory and collective memory. The final results indicate that in the Iranian-Islamic city, space is not only a functional container, but also a cultural language for expressing human existential experience; a language formed by the connection of light, sound, and geometry, through which the past and present are perpetuated in the living memory of the city.

Citation: Fadaei Haghi, M., Belilan Asl, L. and Soltanzadeh, H. (2023). **From Myth to Space: Rereading Mythological Signs in the Architecture and Cultural Geography of Contemporary Urban Spaces in Iran with a Postmodern Approach.** *Geography (Regional Planning)*, 13(52),842-860

DOI: [10.22034/jgeoq.2025.557822.4363](https://doi.org/10.22034/jgeoq.2025.557822.4363)

* **Corresponding author:** Lida Belilan Asl, **Email:** idabalilan@hotmail.com

Copyright © 2024 The Authors. Published by Qeshm Institute. This is an open access article under the CC BY license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Extended Abstract

Introduction

Although Iranian literature on architecture and the city has in recent years moved toward semantic interpretation and semiotic analysis, it has often remained confined either to the level of formal aesthetics or reduced to a historical past. The international literature on postmodern historiography likewise shows that mere reference to the past—if not accompanied by a critical–semiotic reading—leads to a “meaningless neo-eclecticism” (Haddad, 2009). Accordingly, the novelty of this article lies in the systematic integration of cultural semiotics with the phenomenology of place and a critical reinterpretation of heritage, specifically within contemporary Iranian cases—from historical axes and public squares to new projects that seek to engage with local codes. In this regard, Iranian case studies with peer-reviewed credibility—from the adaptation of archetypes in contemporary works to their analysis in religious monuments—are employed as empirical evidence for testing the proposed framework. Ultimately, by adopting an interpretive–semiotic approach, the article seeks to demonstrate how a conscious rereading of mythological signs can: first, transform the “contemporary form” into a “medium of meaning”; second, strengthen the connection between collective memory and space; and third, utilize the sign as a cultural agency within urban design policies. The outcome of this trajectory is neither an unmediated return to the past nor a complete rupture from it, but rather the creation of a dialogical field in which architecture and cultural geography rediscover a shared language of urban narration.

Methodology

The research employs a qualitative–interpretive methodology, grounded in the cultural semiotics approach with an emphasis on the phenomenology of space within the framework of postmodern thought. The rationale for selecting this method lies in the fact that the concepts of myth, meaning, and sign in space are inherently cultural and interpretive phenomena, which cannot be

measured through quantitative metrics or statistical tests.

The aim of the study is to uncover the mechanisms of signification and the ways in which mythological concepts are translated into spatial and physical language within the architecture and cultural geography of contemporary Iranian cities.

The spatial scope of the research encompasses contemporary urban spaces in Iran, including examples from Isfahan, Tabriz, and Tehran—cities selected for their dynamic historical fabrics, coexistence of traditional and modern layers, and the persistence of ancient symbols in their spatial organization. The temporal scope covers the period from 2016 to 2025, during which there has been a growing tendency toward reinterpreting meaning and identity in urban architecture.

Data collection follows a mixed approach.

In the first stage, sources in mythology, the philosophy of space, semiotic theories, and architectural design texts are analyzed to extract fundamental semantic and symbolic structures (such as axis, center, light, unity, movement, and garden).

In the second stage, selected spatial samples from the mentioned cities are examined through direct observation, analytical photography, and field documentation to identify tangible manifestations of these structures.

In the third stage, to enhance interpretive validity and avoid subjective interpretation, semi-structured interviews are conducted with 20 experts in the fields of architecture, urban design, mythology, and the philosophy of space. These participants—including university professors, professional architects, architectural critics, and specialists in Iranian culture and art—are chosen through purposeful sampling based on the criterion of theoretical saturation. This selection aims to obtain deep, thematically aligned insights, as the nature of the research requires that meaning and sign analysis be grounded in expert interpretation rather than general experience.

Data analysis is carried out using the Multilayer Semiotic Analysis method and thematic coding in MAXQDA Pro 2024. In

this process, textual codes derived from theoretical and mythological sources are compared and cross-referenced with spatial codes obtained from field observation and interviews, forming a network of relationships between cultural signifiers and spatial signifieds. The multilayer approach is chosen because meaning in architecture operates across multiple levels—form, perception, and cultural memory—and can only be revealed through hierarchical analysis.

The validity of the findings is ensured through data triangulation among written sources, field data, and expert interviews. Furthermore, peer review and interpretive verification by external specialists contribute to the reliability of the results. Full documentation of all analytical stages in the software and the use of direct quotations from interviews guarantee the transparency and traceability of the research process.

Results and Discussion

An integrative interpretation of time, place, and memory through a mythological-semiotic approach reveals that the Iranian city serves as a dialogical field between the past and the present—a dialogue in which architecture becomes the language of memory and space becomes the vessel of experience. This dialogue is renewed with each generation and with every encounter with space, transforming the city into a living, self-reminding organism. In Naqsh-e Jahan Square, one recalls a cosmic past through the harmony of spatial order and light; in Tabriz Clock Square, one experiences historical continuity through the interplay of time and sound. This interpretation shows that meaning in the Iranian city is neither buried in the past nor projected into an imagined future—it resides in the lived present of spatial experience.

Thus, the Iranian city can be understood not merely as a place of dwelling but as a place of remembrance—a remembrance of an order in which every brick, every sound, and every reflection of light carries a message of unity and continuity. In this sense, the city transforms from an object into a subject, and architecture ascends from a material construct to the language of collective memory.

This language remains alive: in the chime of Tabriz's clock tower, in the sunlight glimmering on the turquoise dome of Naqsh-e Jahan, and in the felt presence of the human

being amid light, time, and memory. Such a perspective situates the Iranian city at the intersection of myth and lived experience, showing that Iran's spatial identity is not found in imitation of the past, but in the continuing dialogue between the past and the present.

Conclusion

The integrative analysis of Naqsh-e Jahan Square in Isfahan and Tabriz Clock Square reveals that the Iranian city is not a mere collection of physical elements, but a living body of meaning, memory, and human experience. In this structure, space and time are not separate entities but exist in constant interaction, reflecting the cultural spirit of society.

Naqsh-e Jahan Square, with its geometric order and symmetrical axes, embodies the tangible realization of the concept of “unity within multiplicity.” It is a space in which architecture becomes a sacred language, and light, color, and sound serve as instruments for revealing meaning. In contrast, Tabriz Clock Square, within its more modern urban fabric, preserves the Iranian perception of time. The clock tower is not merely an urban structure but a symbol of temporal presence in the collective memory of the people; each chime of its bell recalls the continuity of life, the connection between past and present, and an awareness of the passage of time. Thus, one square—through geometry and silence—and the other—through sound and repetition—both recreate the sacred and inward experience of the Iranian human being.

From a semiotic perspective, these two spaces can be seen as complementary signs within the larger text of the city: the clock tower as the signifier of time, and Naqsh-e Jahan Square as the signifier of sacred space. Their dialogue produces a shared field of meaning, a process of semantic genesis emerging from the interaction of matter and meaning, object and subject, form and experience. On a phenomenological level, both spaces are not only seen but also heard and lived. The glimmering light upon turquoise tiles and the resonant echo of the clock bell are two dimensions of a single experience that lead humans from a superficial perception of space to an existential understanding of being.

From this standpoint, the Iranian city becomes a realm for sensory and inner perception of time and space—a living memory that flows between past and present, embodying collective identity in a tangible form.

The findings of this research emphasize that within the Iranian–Islamic tradition, city and architecture are not merely responses to functional needs but represent semantic and cultural structures. In this understanding, space serves as a medium between humanity and the sacred, while architecture becomes the language articulating that relationship. Naqsh-e Jahan Square, with its transcendent geometry, and Tabriz Clock Square, with its temporal and auditory order, both narrate a form of “sacred time” in which the past never disappears but continues within the lived human experience.

References

1. Ardalan, N., & Bakhtiar, L. (1973). *The sense of unity: The Sufi tradition in Persian architecture*. University of Chicago Press.
2. Askarizad, R., He, J., & Soleymani Ardejani, R. (2022). Semiology of art and mysticism in Persian architecture: According to Rumi's mystical opinions (Case: Sheikh Lotf-Allah Mosque). *Religions*, 13(11), 1059. <https://doi.org/10.3390/rel13111059>
3. Bagh-e Nazar Editorial Board. (2018). Architectural basics of Imams' descendants' holy shrines in Iran. *Bagh-e Nazar*, 15(64), 5–14. <https://doi.org/10.22034/bagh.2018.69476>
4. Bern, A. (2023). Myths and imaginaries in architectural competitions. *Journal of Urban Design*. <https://doi.org/10.1080/13574809.2022.2066513>
5. Freestone, R., & Liu, E. (Eds.). (2016). *Place and placelessness revisited*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315676456>
6. Ghasemi, Z. (2023). Gonbad as a symbol with emphasis on the dome of Sheikh Lotfollah Mosque. *Journal of Islamic Art and Culture*, 2(1), 61–74.
7. Haddad, E. (2009). Charles Jencks and the historiography of post-modernism. *The Journal of Architecture*, 14(4), 493–510. <https://doi.org/10.1080/13602360902867434>
8. Haddad, E. (2010). Christian Norberg-Schulz's phenomenological project in architecture. *Architectural Theory Review*, 15(1), 60–74. <https://doi.org/10.1080/13264821003629279>
9. Hasani, F. M. (2024). Contemporary mosques in urban landscape based on meaning and sign approach. *Journal of Islamic Architecture and Urbanism*, 8(2), 129–151. <https://doi.org/10.61186/ciauj.8.2.129>
10. Hamajani, Y., Bayazidi, Q., & Sahabi, J. (2018). Semiotics of the Pir-e Shaliar ritual in the cultural landscape of Hawraman. *Bagh-e Nazar*, 15(67), 17–30.
11. Jamshidi, M. (2025). Rereading the concept of space–time in the cosmological utopia of Islam for guiding intellectual currents in the contemporary Iranian city (The origin of thought: A reflection on the Isfahan School). *Studies on Iranian–Islamic City*, 15(58), 25–41.
12. Korzeniowska-Bihun, A. (2023). Semiotics of urban space as a line of anthropological defence. *Wiedza Obronna*.
13. Lefebvre, H. (1991). *The production of space*. Blackwell.
14. Lynch, K. (1960). *The image of the city*. MIT Press.
15. Mansouri, R., & Afrasiabian, S. (2024–2025). Reunderstanding modern heritage of Tehran to contribute to urban identity in architecture and planning. *Naqshejahan: Journal of Theoretical Studies and New Technologies in Architecture & Urban Planning*. https://bsnt.modares.ac.ir/article_984_en.html
16. Muñoz Sanz, V. (2020). Urbanism as myth and ceremony: Social legitimacy and the development of the Bata Shoe Company satellite towns (1929–1935). *Articulo – Journal of Urban Research*, 20, 1–22.
17. Narjabadifam, M., & Colleagues. (2021). Semantic study of symbols and signs in

- traditional and modern fabrics. *Journal of Islamic Architecture and Urbanism*.
18. Norberg-Schulz, C. (1980). *Genius loci: Towards a phenomenology of architecture*. Rizzoli.
 19. Pallasmaa, J. (2005). *The eyes of the skin: Architecture and the senses*. Wiley.
 20. Parsaee, M., Parva, M., & Karimi, B. (2015). Space and place concepts analysis based on semiology approach in residential architecture: The case study of the traditional city of Bushehr, Iran. *HBRC Journal*, 11(2), 129–141. <https://doi.org/10.1016/j.hbrj.2014.07.001>
 21. Raaphorst, K. M. C., Duchhart, I., & van den Brink, A. (2017). The semiotics of landscape design communication: Towards a critical visual research approach in landscape architecture. *Landscape Research*, 42(1), 120–133.
 22. Rezapur, A., & Ranjbar, A. (2022). Theorizing urban space approaches in Iran. *Bagh-e Nazar*, 19(103), 65–78.
 23. Seyed Berenji, S., Ansari, M., Bemanian, M. R., & Hasani, M. (2021). Semiotics as a framework for reading and writing the landscape. *Bagh-e Nazar*, 18(103), 65–74.
 24. Tuan, Y.-F. (1977). *Space and place: The perspective of experience*. University of Minnesota Press.
 25. Yamini, S., Alimohammadi, P., & Bazrafkan, K. (2020). Analysis of contemporary architectural works based on mythical criticism: Adapting Yokohama Port Terminal pattern to Persian garden archetype. *Bagh-e Nazar*, 17(86), 19–32. <https://doi.org/10.22034/bagh.2019.156113.38>

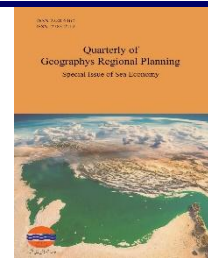
انجمن ژئوپلیتیک ایران

فصلنامه جغرافیا (برنامه ریزی منطقه ای)

دوره ۱۳، شماره ۵۲، پاییز ۱۴۰۲

شاپا چاپی: ۶۴۶۲-۲۲۲۸ شاپا الکترونیکی: ۲۱۱۲-۲۷۸۳

Journal Homepage: <https://www.jgeoqeshm.ir/>

مقاله پژوهشی

از اسطوره تا فضا: بازخوانی نشانه‌های اسطوره‌ای در معماری و جغرافیای فرهنگی فضاهای شهری معاصر ایران با رویکرد پسامدرن

مهری فدائی حقی - گروه معماری، واحد تهران مرکز، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

لیدا بلیلان اصل* - گروه معماری، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران

حسین سلطان زاده - گروه معماری، واحد تهران مرکز، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>شماره صفحات: ۸۴۲-۸۶۰</p> <p>از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید</p> <p>واژه‌های کلیدی: معماری ایرانی-اسلامی؛ نشانه‌شناسی فضا؛ پدیدارشناسی مکان؛ جغرافیای فرهنگی</p>	<p>در معماری و شهر ایرانی-اسلامی، فضا همواره فراتر از کالبد مادی معنا می‌یابد و به عرصه‌ای برای بروز زمان، حافظه و تجربه‌ی زیسته‌ی انسان بدل می‌شود. شهرهای تاریخی ایران، به‌ویژه در ساختار میدانی و محورهای اصلی خود، بیانگر نوعی درک قدسی از زمان و تداوم فرهنگی‌اند. بر این اساس، پژوهش حاضر با هدف تحلیل تلفیقی نسبت میان زمان، مکان و حافظه‌ی جمعی در فضاهای شهری ایرانی، دو نمونه‌ی شاخص یعنی میدان نقش جهان اصفهان و میدان ساعت تبریز را مورد مطالعه تطبیقی قرار می‌دهد. روش تحقیق، ترکیبی از رویکرد نشانه‌شناسی و پدیدارشناسی فضا است که ضمن بررسی لایه‌های کالبدی و بصری، به تحلیل تجربه‌ی حسی و ادراکی کاربران فضا نیز می‌پردازد. داده‌ها بر پایه‌ی مشاهده‌ی میدانی، تحلیل تصویری، و مطالعه‌ی منابع مکتوب گردآوری و با شیوه‌ی تفسیری تحلیل شده‌اند. یافته‌ها نشان می‌دهد که میدان نقش جهان با نظم هندسی، محورهای متقارن و تکرار الگوهای تناسب، بازتابی از مفهوم «زمان مقدس» و وحدت در کثرت در اندیشه‌ی ایرانی است؛ در حالی که میدان ساعت تبریز، با برج مرکزی و صدای زنگ تکرارشونده‌ی خود، زمان را به حافظه‌ای شنیداری و جمعی تبدیل می‌کند. نتایج نهایی حاکی از آن است که در شهر ایرانی-اسلامی، فضا تنها ظرف عملکردی نیست، بلکه زبانی فرهنگی برای بیان تجربه‌ی وجودی انسان است؛ زبانی که از پیوند نور، صدا و هندسه شکل می‌گیرد و از طریق آن، گذشته و حال در حافظه‌ی زنده‌ی شهر تداوم می‌یابند.</p>

استناد: فدائی حقی، مهری، بلیلان اصل، لیدا و سلطان زاده، حسین. (۱۴۰۲). از اسطوره تا فضا: بازخوانی نشانه‌های اسطوره‌ای در معماری و جغرافیای فرهنگی فضاهای شهری معاصر ایران با رویکرد پسامدرن. فصلنامه جغرافیا (برنامه ریزی منطقه ای)، ۱۳(۵۲)، ۸۴۲-۸۶۰

DOI: 10.22034/jgeoq.2025.557822.4363

* نویسنده مسئول: لیدا بلیلان اصل، پست الکترونیکی: idadalilan@hotmail.com

مقدمه

شهر معاصر ایران در میانه‌ی تنش میان توسعه‌گرایی شتاب‌زده و جست‌وجوی هویت فرهنگی قرار گرفته است؛ تنشی که نتیجه‌ی آن در کالبد و تصویر شهر، اغلب به شکلی دوگانه و ناهمخوان بروز می‌کند. در چنین بستری، بازگشت تحلیلی به «اسطوره» نه نوعی رجعت نوستالژیک، بلکه راهبردی معناشناختی برای فهم لایه‌های ژرف فرهنگ در فضاهای شهری است؛ زیرا اسطوره‌ها به‌منزله‌ی شبکه‌های دیرپای معنا، در حافظه‌ی جمعی بازتولید می‌شوند و از طریق نمادها، الگوهای فضایی و روایت‌ها بر تجربه‌ی زیسته‌ی شهروندان اثر می‌گذارند. خوانش پسامدرن فضا نیز این امکان را فراهم می‌کند که شهر همچون «متنی چندمعنا» دیده شود که معنایش در گفت‌وگوی میان گذشته و اکنون ساخته و بازساخته می‌گردد؛ از این‌رو تحلیل نشانه‌های اسطوره‌ای در معماری و جغرافیای فرهنگی شهرهای امروز ایران می‌تواند حلقه‌ی مفقوده‌ی پیوند میان هویت، کالبد و تجربه باشد. این منظر با ادبیات پدیدارشناختی مکان هم‌سو است که بر معناداری زیست‌جهان انسان در فضا تأکید می‌کند و فهم «روح مکان» را پیش‌شرط طراحی معناگرا می‌داند.

در سنت معماری ایرانی-اسلامی، فضا همواره فراتر از ظرف عملکردی بوده و به‌مثابه‌ی «بیان نمادین نظم کیهانی» فهمیده شده است؛ از باغ ایرانی به‌عنوان تمثیل بهشت تا گنبد و محور قدسی که نظم عمودی زمین و آسمان را به هم پیوند می‌دهد. پژوهش‌های تفسیری معاصر نشان داده‌اند که این دلالت‌ها در آثار شاخص تاریخی به‌صورت نظام‌مند در هندسه، نور و تناسبات تجسد یافته‌اند؛ برای نمونه، مطالعه‌ی نشانه‌شناختی مسجد شیخ لطف‌الله، پیوند میان عناصر کالبدی و معنویت مولوی را در سطوح دلالتی گوناگون آشکار می‌کند و از «تداوم روح معنا» در زبان معماری پرده برمی‌دارد (Askarizad, He, & Soleymani Ardejani, 2022). این یافته‌ها، که با روش نشانه‌شناختی و شواهد میدانی پشتیبانی شده، نشان می‌دهد چگونه سازوکارهای رمزگان بصری، معناهای عرفانی را به تجربه‌ی فضایی بدل می‌کنند.

با این‌همه، دگرگونی‌های قرن اخیر از مدرن‌سازی تا جهانی‌شدن سبب شده است بخش بزرگی از تولیدات معماری و شهرسازی ایران از شبکه‌ی معنایی بومی فاصله بگیرد و شهرها به‌سوی همسانی‌صوری و گسست از حافظه‌ی جمعی سوق داده شوند. ادبیات نظری پسامدرن هشدار می‌دهد که تقلیل فضا به «ابژه‌ی خنثی» یا «سبک صرف» پیامد حذف کنش‌های دلالتی است. بازخوانی انتقادی تاریخ پسامدرنیسم معماری و نقش روایت‌پردازانه‌ی آن بر پایه‌ی بازاندیشی کارهای جنکس-نشان می‌دهد که معماری معاصر زمانی به گفت‌وگو با مخاطب و زمینه‌ی فرهنگی وارد می‌شود که ظرفیت چندصدایی نشانه‌ها را بپذیرد و آن‌ها را به‌جای انکار، آگاهانه بازتفسیر کند (Haddad, 2009). در همین راستا، نقد پدیدارشناختی بر خوانش‌های ساده‌انگارانه‌ی «روح مکان» نیز تأکید می‌کند که رویکردهای معناگرا باید از تاریخ‌گرایی خطی و نمادباوری تثبیت‌شده فراتر رفته، به زمینه‌مندی اجتماعی و تجربه‌ی روزمره توجه کنند (Haddad, 2010).

در سطح ایرانی، پژوهش‌های معنادار و داورپسندی در سال‌های اخیر کوشیده‌اند با مبانی نشانه‌شناختی، نسبت «اسطوره-فضا» را در آثار معاصر و تاریخی بازبینی کنند. برای نمونه، «تحلیل آثار معماری معاصر بر مبانی نقد اسطوره‌ای» ضمن تطبیق الگوی ترمینال یوکوهاما با کهن‌الگوی باغ ایرانی، نشان می‌دهد که چگونه الگوهای اسطوره‌ای می‌توانند در صورت‌بندی‌های معاصر بازآرایی شوند بی‌آن‌که به بازتولید صرف فرم‌های گذشته فروکاهند (Yamini & Bazrafkan, 2020). این دست مطالعات بر امکان «ترجمه‌ی فرهنگی» و انتقال سازوکارهای رمزگان نه‌کی‌بردار صوری-تأکید می‌گذارند.

از سوی دیگر، پژوهش‌های حوزه‌ی هویت شهری و نشانه‌های شهری در ایران آشکار کرده‌اند که عناصر نمادین منظر شهر از محورهای تاریخی تا نشانه‌های شاخص کالبدی در شکل‌دهی به «حس مکان» و تمایز هویتی نقش می‌آفرینند؛ اما هنگامی که این نشانه‌ها از ریشه‌های معنایی خود جدا شوند، تنها به یادمان‌هایی بی‌معنا یا تزیینات صوری بدل می‌گردند و در پیوند شهروند-شهر گسست ایجاد می‌کنند. مطالعات مجلات تخصصی داخلی درباره‌ی میراث مدرن تهران و بازفهمی آن برای هویت شهری نشان می‌دهد که می‌توان مفاهیمی چون «خیابان»، «فضای باز شهری» و «میدان» را به‌منزله‌ی حاملان روایت‌های هویتی بازساخت و به‌جای حذف یا بی‌اعتنایی، آن‌ها را در طرح‌های معاصر باز معنا کرد (Mansouri & Afrasiabian, 2024-2025).

جمع‌بندی این بحث نظری به طرح یک صورت‌بندی پژوهشی می‌انجامد: نخست، اسطوره‌ها به‌عنوان ذخایر معنا ساز فرهنگ ایرانی نه فقط در متون و آیین‌ها که در الگوهای فضایی، محورهای قدسی، رمزگان طبیعت‌محور مانند آب و نور و چهارعنصر حضور تاریخی داشته‌اند؛ دوم، زبان معماری و شهر به‌ویژه در آثار شاخص این ذخایر را به ترتیبات کالبدی قابل ادراک تبدیل کرده است؛ سوم، در شهر معاصر، این نشانه‌ها می‌توانند با رویکرد انتقادی پسامدرن بازخوانی شوند تا به‌جای بازتولید صوری، «تولید معنا» کنند. بر پایه‌ی این منطق، مسأله‌ی مقاله حاضر چنین صورت‌بندی می‌شود: کدام نشانه‌های اسطوره‌ای در فضاهای معماری و شهری امروز ایران بازتاب یافته‌اند، این نشانه‌ها چگونه و با چه سازوکارهای دلالتی بازخوانی می‌شوند، و پیامد این بازخوانی برای هویت شهری و تجربه‌ی فضایی شهروندان چیست؟

برای پاسخ، مقاله بر سه ستون نظری-تجربی تکیه می‌کند. ستون نخست، سنت پدیدارشناسی مکان و بحث از «حس مکان» است که از دیدگاه‌های به‌روز بازخوانی‌شده الهام می‌گیرد و بعد زیسته‌ی فضا را به مرکز تحلیل می‌آورد (Freestone & Liu, 2016). ستون دوم،

نظریه‌ی «تولید فضا» و نقد تقلیل‌گرایی است که با مشاهده‌ی فضا به‌مثابه‌ی برساختی اجتماعی-فرهنگی، امکان تحلیل چندلایه‌ی دلالت‌ها را فراهم می‌کند (Lefebvre, 1991). ستون سوم، نشانه‌شناسی فرهنگی و نقد اسطوره‌ای است که ابزار شناسایی رمزگان، دال‌ها و سازوکارهای انتقال معنا در آثار معماری و پهنه‌های شهری را مهیا می‌سازد؛ از مطالعات موردی دینی و تاریخی تا تحلیل‌های میان‌رشته‌ای در مجلات ایرانی. هم‌نشینی این سه ستون، چارچوبی فراهم می‌آورد که در آن «اسطوره» نه شیء موزه‌ای، بلکه منبعی پویا برای تولید معنا در شهر معاصر تلقی می‌شود.

جایگاه پژوهش حاضر از منظر «خلأ ادبیات» نیز روشن است. اگرچه ادبیات ایرانی معماری و شهر در سال‌های اخیر به سوی معناکاوی و نشانه‌شناسی حرکت کرده، اما غالباً یا به سطح زیبایی‌شناسی صوری محدود مانده یا به گذشته‌ی تاریخی تقلیل یافته است. ادبیات بین‌المللی تاریخ‌نگاری پسامدرنیسم نیز نشان می‌دهد که صرف ارجاع به گذشته، اگر با خوانش انتقادی-نشانه‌ای همراه نباشد، به «نئوآکلتیک بی‌معنا» می‌انجامد (Haddad, 2009). از این رو، نوآوری مقاله در پیوند روش‌مند نشانه‌شناسی فرهنگی با پدیدارشناسی مکان و بازخوانی انتقادی میراث، آن هم در مصادیق معاصر ایران است: از محورهای تاریخی و میدان‌ها تا پروژه‌های جدید که می‌کوشند با کُد‌های بومی گفت‌وگو کنند. در همین راستا، نمونه‌پژوهی‌های ایرانی دارای اتکای دآوری‌شده-از تطبیق کهن‌الگوها در آثار معاصر تا تحلیل‌شان در یادمان‌های مذهبی-به‌مثابه‌ی شواهد تجربی برای آزمون چارچوب پیشنهادی به کار گرفته می‌شوند (Yamini & Bazrafkan, 2020; Bagh-e Nazar, 2018). در نهایت، مقاله با اتخاذ رویکرد تفسیری-نشانه‌شناختی، می‌کوشد نشان دهد چگونه بازخوانی آگاهانه‌ی نشانه‌های اسطوره‌ای می‌تواند: یک، «کالبد معاصر» را به «رسانه‌ی معنا» بدل کند؛ دو، پیوند حافظه‌ی جمعی و فضا را تقویت نماید؛ و سه، در سیاست‌های طراحی شهری، از نشانه به‌عنوان ظرفیت کنش فرهنگی استفاده کند. حاصل این مسیر، نه بازگشت بی‌واسطه به گذشته و نه گسست کامل از آن، بلکه شکل‌دادن به میدان گفت‌وگویی است که در آن معماری و جغرافیای فرهنگی، زبان مشترک روایت‌گری شهر را بازمی‌یابند.

پیشینه تحقیق

در سال‌های اخیر، مطالعات نظری و تجربی درباره پیوند میان اسطوره، فضا و نشانه‌شناسی در معماری و شهرسازی، رویکردی میان‌رشته‌ای یافته‌اند. در سطح بین‌المللی، حداد (۲۰۰۹) با تحلیل تاریخ‌نگاری پسامدرنیسم از دیدگاه چارلز جنکس نشان داد که معماری پسامدرن، با اتکا بر چندمعنایی نشانه‌ها و بازخوانی ارجاعات فرهنگی، می‌تواند در بازسازی هویت فضاهای شهری نقش اساسی ایفا کند. در ادامه، حداد (۲۰۱۰) با بررسی پروژه پدیدارشناسانه نوربرگ-شولتز تأکید کرد که تجربه فضایی و درک مکان در معماری، تنها از طریق بازشناسی لایه‌های اسطوره‌ای و فرهنگی قابل فهم است و طراحی باید «روح مکان» را در کالبد فضا بازتاب دهد.

در همین راستا، پارسایی و همکاران (۲۰۱۵) با تحلیل مفاهیم فضا و مکان بر اساس نشانه‌شناسی در معماری سنتی ایران، نشان دادند که فضاهای تاریخی بوشهر حامل ساختارهایی از معنا هستند که از پیوند میان فرم، فرهنگ و ادراک حسی شکل می‌گیرند. پژوهش آنان پایه‌ای برای تبیین رابطه میان نشانه‌های فضایی و هویت فرهنگی در بافت‌های شهری ایران فراهم آورد. از منظر فلسفه فضا، سوجا (۱۹۹۶) در اثر خود با عنوان «فضای سوم» استدلال می‌کند که فضاهای شهری، عرصه تلاقی میان واقعیت عینی، تجربه ذهنی و تخیل فرهنگی‌اند و این چندلایگی، منشأ زایش معنا و اسطوره در شهرهای پسامدرن است.

در پژوهش‌های خارجی جدیدتر، معمارانی چون رافورست و همکاران (۲۰۱۷) در تحلیل نشانه‌شناسی ارتباطات طراحی منظر بیان کردند که زبان بصری در معماری و شهرسازی، ابزاری فرهنگی برای انتقال معناست و باید با روش‌های تحلیلی نقادانه مطالعه شود. همچنین مونیوس سانز (۲۰۲۰) در پژوهش خود درباره «شهرسازی به‌مثابه اسطوره و آیین» نشان داد که بسیاری از شهرهای قرن بیستم در قالب روایت‌های نمادین ساخته شده‌اند و مشروعیت اجتماعی فضا از طریق بازنمایی‌های اسطوره‌ای حاصل می‌شود.

جمشیدی، (۱۴۰۴) در مقاله‌ای با عنوان *بازخوانی مفهوم مکان-زمان در آرمان‌شهر جهان‌شناختی اسلام برای هدایت جریان‌های فکری شهر معاصر ایرانی (خاستگاه اندیشه: تأملی بر مکتب اصفهان)* «به تحلیل فلسفی مفهوم مکان و زمان در اندیشه اسلامی و تأثیر آن بر بازآفرینی هویت شهر معاصر ایرانی می‌پردازد. قاسمی (۱۴۰۲) در پژوهشی با عنوان «گنبد به مثابه نماد با تأکید بر گنبد مسجد شیخ لطف‌الله» که در جستارنامه فرهنگ و هنر اسلامی منتشر شده است، با رویکردی توصیفی-تحلیلی به بررسی دلالت‌های نمادین گنبد در معماری اسلامی ایران پرداخت. نتایج مطالعه او نشان داد که گنبد در نظام معنایی مسجد، صرفاً عنصری سازه‌ای نیست بلکه واجد کارکردی نشانه‌ای و اسطوره‌ای است که به مفاهیمی چون آسمان، وحدت، عرش، بهشت، ابدیت و سیر انسان از ماده به معنا اشاره دارد. وی تأکید می‌کند که معمار مسلمان با بهره‌گیری از هندسه، تناسب و تزئینات گنبد، کوشیده است مفاهیم عرفانی و توحیدی را در کالبدی عینی متجلی سازد و بدین ترتیب، فضا را به بستری برای «تجربه امر قدسی» تبدیل کند. این مقاله در واقع تأییدی است بر تلاطم رمزگان اسطوره‌ای در معماری اسلامی ایران و نشان می‌دهد که چگونه فرم‌های سنتی همچون گنبد، حامل معانی فرازمانی هستند که در بستر فرهنگی امروز نیز قابلیت بازخوانی دارند، یمینی و بذرافکن (۲۰۲۰)

با بررسی آثار معماری معاصر بر پایه نقد اسطوره‌ای، تطبیق میان کهن‌الگوی باغ ایرانی و الگوی معماری معاصر را بررسی کردند و نتیجه گرفتند که بازخوانی اسطوره‌ها می‌تواند ابزار خلاق برای تولید معنا در طراحی معاصر باشد.

برنجی و همکاران (۱۴۰۰) در پژوهش خود درباره نشانه‌شناسی به‌منزله چارچوبی برای خوانش و نگارش منظر، بیان کرد که هر منظر شهری واجد نظامی از رمزگان فرهنگی است که معنا را از طریق نشانه‌های بصری منتقل می‌کند. به باور او، طراحان باید به جای تمرکز صرف بر فرم، به خوانش فرهنگی فضا و بازسازی نظام دلالتی آن بپردازند. این دیدگاه با نتایج تحقیق حبه جانی و همکاران (۲۰۱۸) درباره آیین پیرشالیار در منظر فرهنگی هورامان هم‌خوان است؛ آنان دریافتند که آیین‌های اسطوره‌ای در سازمان فضایی روستا و روابط اجتماعی ساکنان، تجلی کالبدی دارند و تداوم این رمزگان، تضمین‌کننده هویت جمعی و تداوم فرهنگی است.

مرور نظام‌مند این مطالعات، چه در سطح جهانی و چه در بستر ایران، چند نتیجه روشن دارد: نخست آنکه در تمام نمونه‌ها، فضا واجد نظام دلالتی است که از طریق نشانه‌ها و روایت‌های فرهنگی معنا می‌گیرد؛ دوم آنکه اسطوره، نه پدیده‌ای تاریخی بلکه عنصری زنده در حافظه جمعی است که در طراحی معاصر می‌تواند بازتولید شود؛ و سوم آنکه نشانه‌شناسی به‌عنوان روشی تحلیلی، امکان پیوند میان کالبد، فرهنگ و تجربه انسانی را فراهم می‌آورد.

با این حال، شکاف مهمی در ادبیات پژوهش وجود دارد: بیشتر مطالعات، یا بر تحلیل تاریخی و معنایی معماری سنتی تمرکز داشته‌اند یا به توصیف مفاهیم نظری بسنده کرده‌اند و کمتر پژوهشی به‌صورت تجربی و تحلیلی به بازخوانی نشانه‌های اسطوره‌ای در فضاهای شهری معاصر ایران از منظر پسامدرن پرداخته است. در نتیجه، هنوز مدلی جامع برای تبیین رابطه میان اسطوره، فضا و هویت شهری در زمینه فرهنگی ایران ارائه نشده است.

نوآوری پژوهش حاضر در آن است که با ترکیب سه رویکرد نظری - پدیدارشناسی مکان، نشانه‌شناسی فرهنگی و خوانش پسامدرن فضا - چارچوبی تحلیلی برای فهم بازتاب اسطوره‌ها در معماری و جغرافیای فرهنگی شهرهای معاصر ایران ارائه می‌دهد. این رویکرد می‌کوشد به جای بازتولید صوری گذشته، اسطوره را به‌مثابه منبعی زنده برای خلق معنا، بازتفسیر و بازآفرینی کند تا بدین‌ترتیب بتوان به طراحی فضایی دست یافت که میان حافظه فرهنگی، کالبد شهری و تجربه انسانی پیوندی پویا برقرار سازد.

مبانی نظری

فضا در نظریه‌های معاصر معماری و جغرافیای فرهنگی، دیگر یک «پس‌زمینه خنثی» برای کنش‌های انسانی نیست، بلکه ساختاری زنده از معنا، نشانه و تجربه است. فضا همان‌گونه که لینچ (Lynch, 1960) تأکید می‌کند، حافظه جمعی شهروندان را در خود جای می‌دهد و از طریق نشانه‌ها و تصاویر ذهنی، هویت شهری را شکل می‌دهد. در این چارچوب، ادراک فضا حاصل رابطه میان حواس، حافظه و فرهنگ است؛ رابطه‌ای که به تعبیر توان (Tuan, 1977) در قالب مفهوم «حس مکان» بیان می‌شود. از این دیدگاه، فضا نه صرفاً مکان فیزیکی بلکه بستر تجربه زیسته، معنا و احساس تعلق است. در بستر فرهنگی ایران، فضا همواره واجد معناهای نمادین و اسطوره‌ای بوده است. اسطوره در اندیشه‌ی الیاده (Eliade, 1959) زبان نخستین بشر برای فهم هستی است و کارکرد آن بازگرداندن جهان به وضعیت قدسی و نظم‌آزلی است. در معماری و شهرسازی ایرانی، این نظم‌آزلی در قالب نشانه‌هایی چون مرکز، گنبد، باغ و آب بازتولید می‌شود که هر یک بازتابی از مفاهیم وحدت، عروج، بهشت و پاکی‌اند (Qasemi, 2023). به بیان دیگر، ساختار کالبدی فضاهای ایرانی، صورت مادی نظام معنایی است که ریشه در اسطوره دارد. نشانه‌شناسی فضا ابزار تحلیل این نظام معنایی است. فضا همانند زبان، از دال‌ها و مدلول‌هایی تشکیل شده که در زمینه‌های اجتماعی و فرهنگی معنا می‌گیرند (Parsaee et al., 2015). در این میان، هر عنصر فضایی از مسیرها و محورهای حرکتی گرفته تا نور و رنگ نقشی در شبکه‌ی دلالت ایفا می‌کند. به‌گفته‌ی کورزنوفسکا-بیهون (Korzeniowska-Bihun, 2023)، نشانه‌های شهری زمانی کارکرد فرهنگی دارند که بتوانند رابطه‌ی میان تجربه‌ی فردی و حافظه‌ی جمعی را بازآفرینی کنند. در واقع، شهر به‌مثابه متنی چندلایه عمل می‌کند که در آن معانی از طریق نمادها و کدهای فرهنگی بازتولید می‌شوند (Bern, 2023). در معماری ایرانی، این کدهای فرهنگی در ساختارهای هندسی و تناسبات مقدس متجلی‌اند. هندسه نه فقط یک نظام زیبایی‌شناختی بلکه وسیله‌ای برای تجسم نظم الهی است (Ardalan & Bakhtiar, 1973). گنبد، به‌عنوان نقطه‌ی اوج فرم معماری، مسیر عروج از خاک به آسمان را القا می‌کند و ترکیب نور و سایه در درون آن، به تعبیر پلاسما (Pallasmaa, 2005)، تجربه‌ای بدنی از معنا ایجاد می‌کند. به این ترتیب، نشانه‌ها و حس‌ها با هم در فرآیند ادراک و معناسازی شرکت می‌کنند و فضا از طریق حواس انسانی معنا می‌یابد. لوفبور (Lefebvre, 1991) تولید فضا را حاصل روابط اجتماعی می‌داند و معتقد است که فضا نه شیء بلکه فرآیند است؛ فرآیندی که در آن قدرت، فرهنگ و ایدئولوژی به‌طور مداوم در ساختار کالبدی و ادراکی شهر حضور می‌یابند. بر این اساس، فضا حامل رمزگان فرهنگی و سیاسی است که از طریق آن، جامعه معنا و نظم خود را تثبیت می‌کند. در شهر ایرانی نیز، این رمزگان در سازمان فضایی محلات، میدان‌ها و محورهای اصلی تداوم یافته‌اند و نوعی توازن میان نظم کالبدی و معناهای جمعی ایجاد کرده‌اند (Rezapur & Ranjbar, 2022).

در رویکرد پسامدرن به فضا، معنا تک‌صدا نیست بلکه در فرآیند تفسیر ساخته می‌شود. حداد (Haddad, 2009) تأکید می‌کند که معماری پسامدرن درصدد بازگرداندن معنا از طریق ارجاع و استعاره است. این دیدگاه در شهر معاصر ایران اهمیت ویژه‌ای دارد، زیرا امکان بازخوانی خلاقانه‌ی نمادهای تاریخی را بدون افتادن در دام تقلید فراهم می‌کند. همان‌طور که برن (Bern, 2023) در تحلیل مسابقات معماری نشان می‌دهد، طراحان امروز با بهره‌گیری از تخیل اسطوره‌ای، می‌کوشند مشروعیت فرهنگی برای فضاهای جدید بیافرینند. در نتیجه، بازخوانی نشانه‌های اسطوره‌ای در فضاهای شهری معاصر را می‌توان تلاشی برای پیوند دوباره‌ی حافظه و نوآوری دانست.

از دیدگاه پدیدارشناسی، تجربه‌ی فضا با بدن آغاز می‌شود. به تعبیر نوربرگ-شولتز (Norberg-Schulz, 1980)، مکان زمانی معنا دارد که انسان بتواند در آن «حضور» یابد. این حضور حاصل انطباق میان ساختار کالبدی، حواس و خاطره است. پالاسما (Pallasmaa, 2005) نیز بر اهمیت درگیری همه‌ی حواس در ادراک فضا تأکید می‌کند و معتقد است که بینایی صرف قادر به انتقال معنا نیست. در معماری ایرانی، این چندحسی بودن در بازی نور و سایه، صدای آب و بوی مصالح طبیعی تجربه می‌شود؛ تجربه‌ای که فضا را از سطح عملکردی به سطح قدسی ارتقا می‌دهد. با این حال، در شهرهای امروز ایران، گسست میان کدهای فرهنگی و زبان طراحی باعث پیدایش فضاهای بی‌هویت شده است. محمدحسینی (۲۰۲۴) در مطالعه‌ای بر مساجد معاصر ایران نشان می‌دهد که حذف لایه‌های معنایی و نمادین از طراحی شهری، حس تعلق شهروندان را تضعیف کرده است. از این رو، ضرورت دارد تا در فرآیند طراحی معاصر، نظام دلالتی فرهنگ ایرانی دوباره فعال شود. این امر به معنای تقلید از گذشته نیست، بلکه همان‌طور که رزاپور و رنجبر (Rezapur & Ranjbar, 2022) بیان می‌کنند، باید ساختارهای معنایی به زبان معاصر ترجمه شوند تا میان سنت و نوآوری پیوند برقرار گردد.

جغرافیای فرهنگی فضا نیز بر همین اساس شکل می‌گیرد. حافظه‌ی جمعی در مکان‌ها رسوب می‌کند و از طریق نمادها و آیین‌ها بازتولید می‌شود (Narjabadifam et al., 2021). هرگاه این پیوند میان معنا و فضا گسسته شود، شهر به «غیرمکان» تبدیل می‌گردد؛ فضایی بی‌تاریخ و فاقد تجربه‌ی زیسته. برعکس، وقتی نشانه‌ها و روایت‌های بومی در طراحی لحاظ می‌شوند، شهروند معنا را در حرکت روزمره خود کشف می‌کند و فضا به متن قابل خواندن بدل می‌شود. به این ترتیب، چارچوب نظری این پژوهش بر سه بنیان استوار است:

۱. فضا به‌عنوان متن فرهنگی چندلایه که معناهای اسطوره‌ای و اجتماعی را در خود حمل می‌کند (Lynch, 1960; Tuan, 1977; Lefebvre, 1991).

۲. نشانه‌شناسی فضا به‌منزله‌ی ابزار تحلیل رمزگان فرهنگی و بازخوانی آن در زبان طراحی معاصر (Korzeniowska-Bihun, 2023; Bern, 2023; Rezapur & Ranjbar, 2022).

۳. تجربه‌ی پدیدارشناختی فضا که از پیوند بدن، حافظه و حس مکان ناشی می‌شود (Pallasmaa, 2005; Norberg-Schulz, 1980). در نتیجه، فضاهای شهری معاصر ایران را می‌توان بستر تعامل میان اسطوره و مدرنیته دانست؛ جایی که نشانه‌های فرهنگی گذشته در قالب بیانی نو بازآفرینی می‌شوند. این پیوند، نه بازگشت نوستالژیک بلکه احیای زبان فرهنگی فضاست تا شهر بتواند در عصر دیجیتال نیز حامل معنا، هویت و تجربه‌ی انسانی باقی بماند.

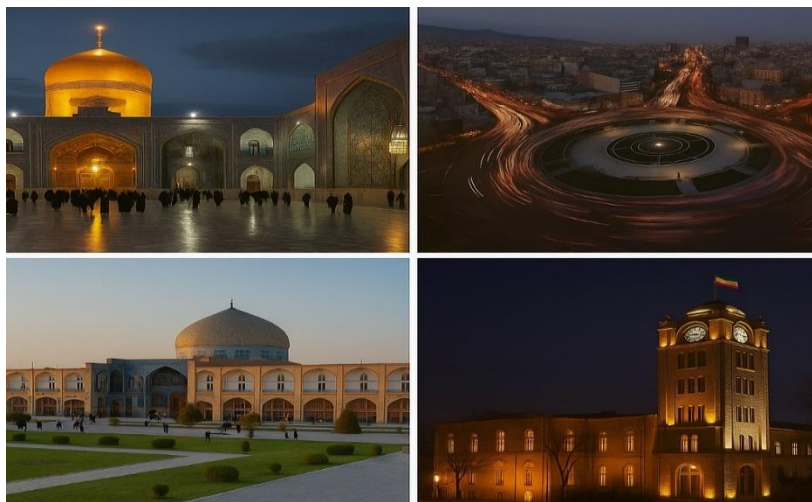
روش کار

روش این پژوهش کیفی-تفسیری است و بر مبنای رویکرد نشانه‌شناسی فرهنگی با تأکید بر پدیدارشناسی فضا در بستر اندیشه پسامدرن انجام می‌شود. دلیل انتخاب این روش آن است که مفاهیم اسطوره، معنا و نشانه در فضا از جنس پدیده‌های فرهنگی و تأویلی‌اند و نمی‌توان آن‌ها را با سنجه‌های کمی و آزمون‌های آماری سنجید. هدف پژوهش، کشف سازوکارهای دلالتی و چگونگی ترجمه‌ی مفاهیم اسطوره‌ای به زبان کالبدی و فضایی در معماری و جغرافیای فرهنگی شهر معاصر ایران است. قلمرو مکانی تحقیق، فضاهای شهری معاصر ایران شامل نمونه‌هایی از شهرهای اصفهان، تبریز و تهران است که در طراحی آن‌ها از ارجاعات فرهنگی و نمادین بهره گرفته شده است؛ انتخاب این شهرها به دلیل برخورداری از بافت تاریخی پویا، هم‌نشینی لایه‌های سنتی و مدرن، و حضور نشانه‌های کهن در سازمان فضایی است. قلمرو زمانی مطالعه نیز دوره‌ی ۱۳۹۵ تا ۱۴۰۴ را دربر می‌گیرد که طی آن، گرایش به بازخوانی معنا و هویت در معماری شهری افزایش یافته است. گردآوری داده‌ها به‌صورت ترکیبی انجام می‌شود. در گام نخست، منابع اسطوره‌شناسی، فلسفه فضا، نظریه‌های نشانه‌شناسی و متون طراحی معماری تحلیل می‌شوند تا ساختارهای معنایی و نمادین بنیادین (مانند محور، مرکز، نور، وحدت، حرکت و باغ) استخراج شود. در گام دوم، نمونه‌های فضایی منتخب از شهرهای مذکور از طریق مشاهده مستقیم، عکاسی تحلیلی و برداشت میدانی بررسی می‌گردند تا نمودهای عینی این ساختارها شناسایی شود. در گام سوم، برای افزایش اعتبار تفسیری و پرهیز از تأویل شخصی، از مصاحبه نیمه‌ساختاریافته با ۲۰ نفر از خبرگان حوزه‌های معماری، شهرسازی، اسطوره‌شناسی و فلسفه فضا استفاده می‌شود. این افراد شامل استادان دانشگاه، معماران حرفه‌ای، منتقدان معماری و متخصصان فرهنگ و هنر ایرانی‌اند که بر پایه‌ی نمونه‌گیری هدفمند و معیار اشباع نظری انتخاب شده‌اند. دلیل این انتخاب، دستیابی به دیدگاه‌های عمیق و هم‌سنخ با موضوع است؛ زیرا ماهیت پژوهش اقتضا دارد که تحلیل معنا و نشانه بر پایه‌ی تفسیر

تخصصی و نه تجربه عمومی انجام گیرد. نشانه‌شناسی چندلایه (Multilayer Semiotic Analysis) و کدگذاری مضمون‌محور در نرم‌افزار MAXQDA Pro 2024 صورت می‌گیرد. در این فرایند، ابتدا کدهای متنی از متون نظری و اسطوره‌ای استخراج و سپس با کدهای فضایی حاصل از مشاهده و مصاحبه تطبیق داده می‌شود تا شبکه‌ای از روابط میان دال‌های فرهنگی و مدلول‌های فضایی به دست آید. دلیل استفاده از روش چندلایه آن است که معنا در معماری در چند سطح (فرم، ادراک و حافظه فرهنگی) عمل می‌کند و تنها از طریق تحلیل سلسله‌مراتبی می‌توان ساختار آن را آشکار ساخت. اعتبار یافته‌ها از طریق مثلث‌سازی داده‌ها (Triangulation) بین منابع مکتوب، داده‌های میدانی و مصاحبه‌های خبرگان تأمین می‌شود. علاوه بر آن، بازبینی همتایان علمی و تأیید تفسیری توسط چند متخصص خارج از نمونه، به سنجش اتکاپذیری نتایج کمک می‌کند. ثبت کامل مراحل تحلیل در نرم‌افزار و استفاده از نقل‌قول‌های مستقیم از مصاحبه‌ها نیز شفافیت فرایند را تضمین می‌کند.

محدوده مورد مطالعه و دلایل انتخاب

در این پژوهش، چهار فضای شهری شاخص از چهار شهر بزرگ ایران به‌عنوان محدوده‌ی مورد مطالعه انتخاب شده‌اند: حرم مطهر امام رضا(ع) در مشهد، میدان ولی‌عصر در تهران، میدان نقش‌جهان در اصفهان و میدان ساعت در تبریز. انتخاب این فضاها بر پایه‌ی تنوع تاریخی، جغرافیایی و فرهنگی آن‌ها صورت گرفته است تا امکان تحلیل تطبیقی نسبت میان اسطوره، زمان، حافظه و فضا در مقیاس‌های مختلف شهری فراهم شود. حرم مطهر امام رضا(ع) به‌عنوان کهن‌ترین و گسترده‌ترین فضای قدسی کشور، نمونه‌ای ممتاز از تداوم معنا در کالبد شهری است. ساختار محوری صحن‌ها، گنبد طلایی و انعکاس نور در کاشی‌کاری‌ها، بیانگر مفهوم «محور کیهانی» و حضور امر قدسی در معماری ایرانی-اسلامی است. این مجموعه، فضا را از سطح مادی به تجربه‌ای آیینی و جمعی ارتقا می‌دهد. میدان ولی‌عصر تهران در مرکز پایتخت و در نقطه‌ی تلاقی جریان‌های شهری و فرهنگی معاصر قرار دارد. این میدان، نماد فضاهای انتقالی و پسامدرن در ایران است؛ جایی که نشانه‌های سنت، مدرنیته و مصرف‌گرایی در کنار هم حضور دارند. تحلیل این میدان، درک پویایی نشانه‌های هویتی در بافت مدرن را ممکن می‌سازد. میدان نقش‌جهان اصفهان تجلی وحدت در کثرت و نظم هندسی در شهر ایرانی است. عناصر پیرامونی آن — از مسجد شاه تا عمارت عالی‌قاپو — بازتابی از پیوند میان قدرت، ایمان و زیبایی‌اند. این میدان در سطح نشانه‌شناختی، تصویری از نظم کیهانی و زمان مقدس در کالبد شهر ارائه می‌دهد. در نهایت، میدان ساعت تبریز به‌عنوان یادگار دوران پهلوی اول، نماد مواجهه‌ی شهر ایرانی با مفهوم زمان مدرن است. برج ساعت مرکزی، با ریتم صوتی زنگ‌ها، حافظه‌ی جمعی شهر را احیا کرده و بُعد شنیداری فضا را تقویت می‌کند. ترکیب این چهار نمونه، طیفی از فضاهای قدسی تا مدرن را پوشش می‌دهد و امکان بازخوانی نشانه‌های اسطوره‌ای و فرهنگی را در چارچوب **رویکرد پسامدرن** فراهم می‌سازد؛ بدین گونه که فضا، از حرم معنوی تا میدان مدرن، به‌مثابه متنی چندلایه از معنا و حافظه تحلیل می‌شود.

شکل ۱. مجموعه‌ای از چهار فضای شاخص شهری ایران: بالا-چپ: صحن و گنبد طلایی حرم مطهر امام رضا(ع) در مشهد؛ بالا-راست: نمای هوایی میدان ولی‌عصر تهران در شب؛ پایین-چپ: میدان نقش‌جهان اصفهان و گنبد مسجد شیخ لطف‌الله؛ پایین-راست: میدان ساعت تبریز و برج مرکزی آن در نور شب

یافته ها

در این پژوهش، به منظور دستیابی به تبیینی عمیق و چندبعدی از پیوند میان اسطوره و فضا در معماری و جغرافیای فرهنگی شهرهای معاصر ایران، از روش نمونه‌گیری هدفمند استفاده شد. با توجه به ماهیت کیفی و تفسیری تحقیق، انتخاب مشارکت‌کنندگان بر پایه‌ی معیار اشباع نظری و تنوع تخصصی انجام گرفت تا دیدگاه‌های فلسفی، هنری و حرفه‌ای به‌طور هم‌زمان در تحلیل داده‌ها حضور یابد. در مجموع، ۲۰ نفر از خبرگان و صاحب‌نظران شامل استادان دانشگاه، معماران، شهرسازان، پژوهشگران فرهنگ و اسطوره‌شناسی و منتقدان معماری در فرایند مصاحبه و تحلیل مشارکت داشتند. این افراد به‌گونه‌ای انتخاب شدند که هم تجربه‌ی نظری در حوزه معنا، نشانه و فضا داشته باشند و هم سابقه‌ی فعالیت حرفه‌ای در طراحی یا تحلیل فضاهای شهری. ترکیب سنی و تخصصی پاسخگویان نیز به‌گونه‌ای تنظیم شد که طیف متعادلی از دیدگاه‌های جوان‌تر با نگاه‌های فلسفی و نیز دیدگاه‌های پیشکسوتان با تجربه میدانی فراهم شود. بر اساس اطلاعات گردآوری‌شده، ویژگی‌های جمعیت‌شناختی این گروه در جدول ۱ ارائه شده است.

جدول ۱. ویژگی‌های پاسخگویان پژوهش

ویژگی	مقادیر	تعداد	درصد
جنسیت	مرد	۱۳	۶۵
	زن	۷	۳۵
سن	۳۰ تا ۴۰ سال	۶	۳۰
	۴۱ تا ۵۰ سال	۹	۴۵
	بالای ۵۰ سال	۵	۲۵
مدرک تحصیلی	دکتری	۱۲	۶۰
	کارشناسی‌ارشد	۸	۴۰
رشته تخصصی	معماری	۹	۴۵
	شهرسازی	۵	۲۵
	فلسفه و زیبایی‌شناسی	۳	۱۵
	اسطوره‌شناسی و فرهنگ	۳	۱۵
سابقه حرفه‌ای	کمتر از ۱۰ سال	۴	۲۰
	۱۰ تا ۲۰ سال	۸	۴۰
	بیش از ۲۰ سال	۸	۴۰
جایگاه شغلی	استاد دانشگاه	۱۰	۵۰
	معمار یا طراح حرفه‌ای	۵	۲۵
	پژوهشگر حوزه فرهنگ و هنر	۵	۲۵

در مجموع، داده‌های جدول نشان می‌دهد که ترکیب پاسخگویان از نظر جنسیت، سن، رشته و جایگاه شغلی متنوع است و به‌طور متوازن میان دانشگاه و حرفه توزیع شده است. میانگین سنی پاسخگویان حدود ۴۵ سال و میانگین سابقه حرفه‌ای آن‌ها حدود ۱۷ سال است که نشان از عمق تجربه و شناخت فرهنگی آن‌ها دارد. غالب شرکت‌کنندگان دارای مدرک دکتری (۶۰ درصد) و در رشته‌های معماری و شهرسازی (۷۰ درصد) فعالیت دارند و این امر با ماهیت نشانه‌شناسی فضایی پژوهش هم‌خوان است. تنوع علمی و تجربی پاسخگویان باعث شده داده‌های گردآوری‌شده از دیدگاه‌های نظری، فلسفی و کاربردی غنا یابد و تحلیل‌ها از دامنه‌ی وسیع‌تری از برداشت‌های تخصصی برخوردار شود. نسبت متعادل زنان (۳۵ درصد) نیز درک چندجانبه از تجربه ادراک فضا را تقویت کرده است. بدین ترتیب جامعه ۲۰ نفره خبرگان، به‌لحاظ علمی، جنسیتی و شغلی نمونه‌ای متنوع اما متمرکز بر موضوع معنا و اسطوره در فضا به‌شمار می‌آید و برای تبیین عمیق روابط میان نشانه، اسطوره و تجربه در فضاهای شهری معاصر ایران کفایت نظری دارد.

جدول ۲. نتایج کدگذاری باز داده‌های کیفی

ویژگی	مقادیر	تعداد	درصد
نمادهای ساختاری	مفهوم مرکزیت و محور قدسی در سازمان فضا	۳	۱۵
	حرکت از زمین به آسمان و عروج معنوی در فرم	۲	۱۲
	نظم هندسی و تقارن به‌عنوان بیان وحدت	۲	۱۰
	نور و روشنایی به‌عنوان رمز حضور قدسی	۲	۸
عناصر طبیعی	حضور آب به‌عنوان عنصر تطهیر و حیات	۱	۷
	رنگ طلایی و فیروزه‌ای به‌منزله‌ی نشانه‌های آسمانی	۱	۶

۱۰	۲	تلفیق سنت و فناوری در بیان پسامدرن فضا	بیان معاصر
۷	۱	حافظه جمعی و یادمان‌های شهری به‌عنوان حامل معنا	
۸	۲	ادراک حسی و چندبعدی از فضا شامل نور، صدا و لمس	تجربه ادراکی
۷	۲	زمان و تداوم به‌عنوان بُعد نمادین فضا	

تحلیل تفسیری داده‌ها نشان می‌دهد که مفاهیم مطرح‌شده از سوی بیست خیره در سه خوشه‌ی معنایی عمده قابل تفسیر است. نخستین خوشه به ساختار قدسی و محوریت در سازمان فضا مربوط می‌شود که خبرگان آن را جوهر اسطوره‌ای طراحی در شهرهای ایرانی می‌دانند. از دید آنان، مفاهیمی چون مرکز، تقارن، عروج و نور، نه عناصر تزئینی، بلکه رمزگان نظم کیهانی‌اند که در معماری ایرانی به شکل هندسه، گنبد، محور و ریتم فضایی بازتاب یافته‌اند. دومین خوشه، به بازخوانی این رمزگان در زبان پسامدرن اشاره دارد، جایی که معماران معاصر می‌کوشند با بهره‌گیری از فناوری، مصالح جدید و نورپردازی، همان مفاهیم قدسی را در قالبی معاصر بازنمایی کنند. سومین خوشه به تجربه ادراکی و بدن‌مند فضا مربوط است؛ یعنی لحظه‌ای که نشانه‌های معنایی از سطح کالبدی به سطح حسی و روانی منتقل می‌شوند و مخاطب از طریق نور، صدا، رنگ و بافت، حضور در فضا را همچون تجربه‌ای قدسی درک می‌کند. ترکیب این سه محور بیانگر آن است که معنای اسطوره‌ای فضا در شهر معاصر از مسیر تداوم ساختاری، بازآفرینی بیانی و تجربه زیسته احیا می‌شود و بدین ترتیب، تداوم فرهنگی و هویتی شهر ایرانی در قالب بیانی نو حفظ می‌گردد.

جدول ۳. نتایج کدگذاری محوری داده‌های کیفی

ویژگی	مقادیر	تعداد	درصد
ساختارهای دلالتی	مرکزیت، محور قدسی و نظم هندسی در ساختار فضا	۵	۲۵
دلالت‌های قدسی	نور، عروج، و حرکت عمودی از زمین به آسمان	۴	۲۰
عناصر طبیعت‌محور	حضور آب، باغ و عناصر طبیعی در ساخت معنا	۳	۱۵
بیان فضایی پسامدرن	تلفیق سنت و فناوری در بازنمایی معنای قدسی	۳	۱۵
حافظه فرهنگی	حافظه جمعی، یادمان و بازخوانی نمادهای تاریخی	۳	۱۵
تجربه پدیدارشناختی	ادراک حسی، رنگ، صدا و تجربه حضور در فضا	۲	۱۰

تحلیل تفسیری این مرحله نشان می‌دهد که داده‌های حاصل از مصاحبه‌ها و مشاهدات میدانی به‌طور طبیعی در شش مقوله‌ی معنایی متمرکز می‌شوند که هر یک بخشی از فرایند «تبدیل اسطوره به فضا» را بازنمایی می‌کنند. ساختارهای دلالتی و دلالت‌های قدسی، بنیان مفهومی نظام فضایی در معماری ایرانی را تشکیل می‌دهند و نشان می‌دهند که هر نظم هندسی یا محور فضایی حامل نوعی معنا از مرکزیت آفرینش و پیوند زمین و آسمان است. در سطح عناصر طبیعت‌محور، حضور آب، گیاه و باغ نه تزئینی بلکه نشانه‌ای از تطهیر، حیات و بازگشت به منشأ است. بیان فضایی پسامدرن، کوششی برای انتقال همین معنا در زبان معاصر است؛ به‌گونه‌ای که فناوری، نور مصنوعی و مصالح جدید، جایگزین ابزارهای سنتی بازنمایی قدسی می‌شوند. حافظه فرهنگی، سطح میانجی میان گذشته و حال را تشکیل می‌دهد و از طریق بازخوانی نمادهای تاریخی، تداوم معنا را در شهر معاصر حفظ می‌کند. در نهایت، تجربه پدیدارشناختی فضا جایی است که تمامی نشانه‌ها در حواس و ادراک بدن‌مند مخاطب تجلی می‌یابند. این تحلیل نشان می‌دهد که معنای اسطوره‌ای فضا نه به‌صورت ایستا در کالبد، بلکه در فرایند پیوسته‌ی «ساختار، حافظه و تجربه» شکل می‌گیرد و در بستر شهر ایرانی، از سنت تا پسامدرنیته استمرار یافته است.

جدول ۴. نتایج کدگذاری انتخابی و استخراج محورهای اصلی معنا

ویژگی	مقادیر	تعداد	درصد
منطق اسطوره‌ای فضا	محور قدسی، مرکزیت و نظم کیهانی به‌عنوان شالوده‌ی معنا	۸	۴۰
بیان فضایی و کالبدی نشانه‌ها	بازنمایی معنای قدسی از طریق فرم، نور، ریتم و عناصر طبیعی	۷	۳۵
تجربه ادراکی و پدیدارشناختی فضا	تجربه بدن‌مند، حافظه جمعی و ادراک چندحسی از فضا	۵	۲۵

تحلیل تفسیری نهایی نشان می‌دهد که داده‌های کیفی پس از گذر از سه مرحله‌ی کدگذاری، در سه محور بنیادین معنا تثبیت می‌شوند که در مجموع، «منطق اسطوره‌ای فضا» را در معماری و شهر ایرانی معاصر تبیین می‌کنند. محور نخست، منطق اسطوره‌ای فضا است که در آن مرکزیت، تقارن و محور عمودی به‌منزله‌ی زبان نمادین نظم آفرینش و پیوند آسمان و زمین عمل می‌کند. این ساختار مفهومی در تمام نمونه‌های پژوهش از میدان نقش جهان تا حرم رضوی حضور دارد و به‌صورت الگویی فرهنگی در ناخودآگاه جمعی تداوم یافته است. محور دوم، بیان فضایی و کالبدی نشانه‌هاست که چگونگی ترجمه‌ی معنا به فرم را توضیح می‌دهد. در این سطح، فرم‌ها، رنگ‌ها و نورها نه ابزار زیبایی‌شناسی بلکه حامل دلالت‌اند؛ هر قوس، گنبد، آب‌نما یا مسیر حرکتی، بازنمودی از مفاهیم اسطوره‌ای چون عروج، وحدت یا تطهیر است. محور سوم، تجربه ادراکی و پدیدارشناختی فضا را دربر می‌گیرد؛ جایی که نشانه‌ها از سطح بصری فراتر می‌روند و از طریق ادراک حسی، حافظه و احساس حضور در فضا معنا می‌یابند. این تجربه در نمونه‌هایی چون میدان ساعت تبریز یا صحن‌های حرم امام‌رضا (ع)

آشکارتر است، زیرا مخاطب در تماس مستقیم با نور، صدا، زمان و حرکت، معنا را زیسته و درونی می‌کند. برآیند این سه محور، الگوی پیوسته‌ای از «اسطوره، فضا و تجربه» را می‌سازد که اساس مدل مفهومی نهایی پژوهش است و نشان می‌دهد معماری ایرانی حتی در بستر شهر پسامدرن نیز، از طریق رمزگان فرهنگی، پیوستگی میان گذشته قدسی و اکنون معاصر را حفظ کرده است.

تحلیل تفسیری نمونه‌های موردی

الف) میدان نقش جهان اصفهان

شکل ۵. نمای هوایی و پرسپکتیو عمومی از میدان نقش جهان اصفهان، با گنبد فیروزه‌ای مسجد شیخ لطف‌الله در پیش‌زمینه و امتداد فضایی میدان تا مسجد امام در پس‌زمینه؛ نمادی از هماهنگی هندسه، معماری و معنا در شهر ایرانی-اسلامی.

میدان نقش جهان به مثابه متنی بصری، سازمانی از مرکزیت، تقارن و نظم کیهانی را در کالبد فضا بازتاب می‌دهد. ترکیب هندسی میدان و جای‌گیری عناصر اصلی آن - مسجد امام، مسجد شیخ لطف‌الله، عمارت عالی‌قاپو و سردر قیصریه - نشانه‌ای از ساختار چهارجبهتی و محور قدسی در معماری ایرانی است. حرکت از ورودی بازار به سمت مرکز میدان، گذار از قلمرو عرفی به قلمرو قدسی را القا می‌کند و نور طلایی گنبد در میانه‌ی روز حس عروج را تشدید می‌کند. تحلیل نشانه‌شناختی نشان می‌دهد که تقارن و تکرار قوس‌ها در پیرامون میدان، بازتاب «نظم ازلی» در اسطوره آفرینش ایرانی است؛ جایی که مرکز نماد «منشأ» و پیرامون نشانه‌ی «کثرت در وحدت» است.

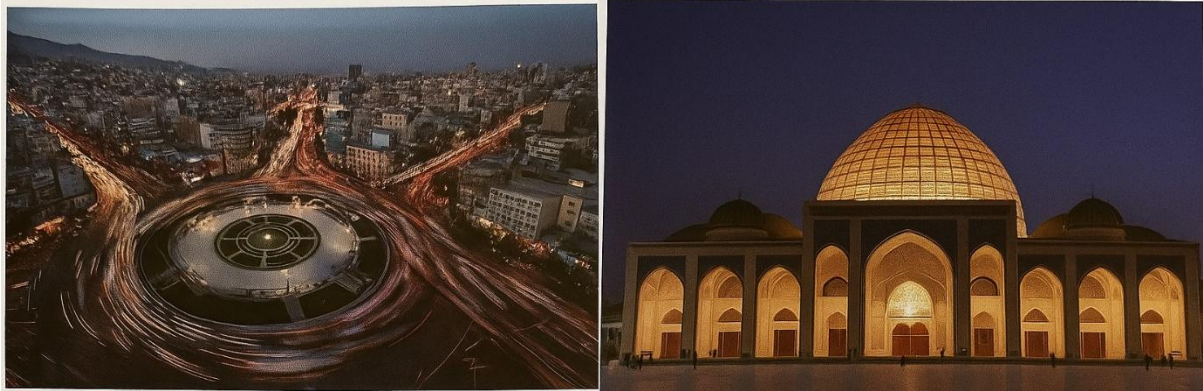
۲. میدان ساعت تبریز

شکل ۳. نمای عمومی میدان ساعت تبریز؛ تصویر سمت راست شبانه با نورپردازی برج ساعت و تصویر چپ روبه‌رو همراه با انعکاس در آب.

میدان ساعت تبریز نماد زمان، تاریخ و حافظه‌ی جمعی شهر است. برج مرکزی با ارتفاع عمودی و تناسب دقیق، یادآور محور کیهانی و مفهوم «زمان مقدس» در فرهنگ ایرانی است. صدای زنگ ساعت، بعد شنیداری فضا را فعال می‌کند و تجربه را از بُعد بصری فراتر می‌برد. رنگ خاکستری سنگ و انعکاس نور در غروب، معناهای پایداری و تداوم را القا می‌کند. در تفسیر نشانه‌شناختی، برج ساعت به مثابه‌ی «دال» و زمان به عنوان «مدلول» عمل می‌کنند؛ یعنی فضا حامل نوعی گفت‌وگو میان گذشته و حال است. در تحلیل پدیدارشناختی، مواجهه شهروندان با صدای ساعت نوعی «تجربه زیسته‌ی زمان» را پدید می‌آورد و فضا را به حافظه‌ای زنده بدل می‌کند.

۳. میدان ولی‌عصر و مصلاهی امام خمینی (تهران)

شکل ۴. نمای هوایی میدان ولی‌عصر (عج) تهران در شب، با مسیرهای نورانی ترافیک و بافت شهری پیرامون. نمای شب مصلاهی امام خمینی (ره) تهران با گنبد شفاف و نورگیر مرکزی درخشان.

میدان ولی‌عصر در لایه‌ی معاصر شهر تهران، بازنمایی مدرن مفهوم مرکز و محور است. حرکت چرخشی میدان و حضور آب در مرکز آن، ترجمانی جدید از همان نظم قدسی دایره‌محور در زبان پسامدرن است. در مصلاهی تهران، نورگیرهای سقفی و ساختار شعاعی گنبدی شکل با مصالح فلزی و شیشه‌ای، بیانگر پیوند سنت و فناوری‌اند. تحلیل نشانه‌های نشان می‌دهد که معماران با جایگزینی نور مصنوعی و سازه‌های مدرن به جای عناصر سنتی، معناهای اسطوره‌ای را در قالبی فناورانه بازتولید کرده‌اند. از منظر تجربه ادراکی، حرکت نمازگزار از فضای باز تا شبستان، همان مسیر اسطوره‌ای از تاریکی به روشنایی را تکرار می‌کند که در متون کهن، نماد سیر روح از ماده به معناست.

۴. حرم مطهر امام‌رضا (ع) در مشهد

شکل ۵. نمایی از صحن انقلاب حرم مطهر امام‌رضا (ع) با گنبد طلایی درخشان، انعکاس نور بر کاشی‌های فیروزه‌ای و حرکت زائران در مسیر ورود به حرم.

حرم مطهر امام‌رضا (ع) اوج ظهور معنا در فضا است. محور طلایی صحن انقلاب و گنبد، مسیر حرکت از کثرت به وحدت را در ذهن زائر تداعی می‌کند. رنگ طلایی گنبد نشانه‌ی نور الهی و کمال است و انعکاس آن بر کاشی‌های فیروزه‌ای دیوارها وحدت آسمان و زمین را باز می‌نماید. حضور جمعی زائران و طنین صداهای دعا و اذان، فضا را از بُعد مادی فراتر می‌برد و نوعی تجربه‌ی بدن‌مند قدسی می‌آفریند. در تحلیل نشانه‌شناسی فرهنگی، صحن‌ها و ایوان‌ها به مثابه متون چندلایه عمل می‌کنند که در هر لایه، رمزگان خاصی از پاکی، نور و حرکت معنا را می‌سازند. از دید پدیدارشناسی، حرکت زائر در صحن و ادراک تدریجی نور، تجلی «عروج معنوی در تجربه زیسته» است؛ یعنی لحظه‌ای که فضا به واقع‌هی معنایی بدل می‌شود.

تفسیر تلفیقی زمان، مکان و حافظه با رویکرد نشانه‌شناسی اسطوره‌ای در کالبد شهر ایرانی

شهر ایرانی را نمی‌توان تنها مجموعه‌ای از کالدها و سازه‌ها دانست، بلکه باید آن را متنی زنده و چندلایه تلقی کرد که در هر جزء خود نشانه‌هایی از جهان‌بینی ایرانی-اسلامی، معناهای قدسی و رمزگان فرهنگی را در خود جای داده است. در این متن زنده، زمان، مکان و حافظه سه محور بنیادینی هستند که در پیوندی اسطوره‌ای و نشانه‌شناختی، تداوم هویت فضایی را ممکن می‌سازند. در چنین بستری، فضاهایی چون میدان نقش جهان اصفهان و میدان ساعت تبریز تنها دو نقطه جغرافیایی نیستند، بلکه همچون دو نشانه فرهنگی عمل می‌کنند که یکی بازتاب وحدت در کثرت و نظم کیهانی است و دیگری تجسد زمان، استمرار و حافظه جمعی. در تحلیل نشانه‌شناسی اسطوره‌ای، میدان نقش جهان را می‌توان متنی دانست که هر عنصر آن دالی برای معنایی قدسی است؛ مسجد شاه با گنبد و ایوانش نشانه‌ای از محور آفرینش و تجلی نور الهی است، مسجد شیخ لطف‌الله با چرخش درون‌گرای خود نماد سیر درونی و حرکت از ماده به معناست و بازار قیصریه نماد جریان زندگی روزمره است که در دل این نظام قدسی معنا می‌یابد. نظم هندسی میدان، تکرار قوس‌ها، انعکاس نور و حضور آب، نظامی از دلالت را پدید می‌آورد که وحدت، تعادل و عروج را هم‌زمان القا می‌کند. از منظر نشانه‌شناسی فرهنگی، چنین ساختاری یادآور اسطوره آفرینش ایرانی است که جهان را از مرکز و در جهت‌های چهارگانه می‌گشاید. در سطح پدیدارشناختی نیز تجربه حضور در میدان، تجربه عبور از روزمرگی و ورود به جهانی منظم و متعالی است؛ شهروند یا زائر با گام‌زدن در امتداد محورهای میدان، سفر درونی از کثرت به وحدت را تکرار می‌کند و بدین‌گونه فضا به تجربه‌ای روحی بدل می‌شود. در این معنا، میدان نقش جهان نه تنها تجسم کالبدی وحدت در کثرت، بلکه حافظه‌ای زنده از تجربه معنوی انسان ایرانی است که هر بار در حضور فیزیکی تکرار می‌شود.

در مقابل، میدان ساعت تبریز نماد ترجمان زمان در حافظه جمعی است. برج بلند آن که در قلب شهر قد برافراشته، محور عمودی میان زمین و آسمان را تداعی می‌کند و به‌گونه‌ای ناخودآگاه ادامه همان مفهوم محور جهان یا Axis Mundi در اسطوره‌های کهن است. این محور در معماری تبریز به نشانه‌ای از زمان مقدس بدل شده است؛ زمانی که در قالب صدای زنگ ساعت، حضور خود را تکرار و تجربه‌ی شهروند را از سطح دیداری به سطح شنیداری منتقل می‌کند. از نگاه نشانه‌شناسی، برج ساعت «دال»ی است که مدلول آن نه زمان خطی و مکانیکی بلکه زمان پدیدارشناختی و زیسته است؛ هر زنگ ساعت، بازآفرینی لحظه‌ای از حافظه تاریخی شهر است و هر طنین، یادآور استمرار گذشته در اکنون. در این فضا، زمان به حافظه بدل می‌شود و حافظه در کالبد شهر تثبیت می‌گردد. از منظر اسطوره‌شناختی نیز این تجربه، بازتاب مفهوم ایرانی «زَروان» است؛ خدای زمان بی‌کران که هم حافظ گذشته است و هم آفریننده لحظه‌ی حال. بنابراین، میدان ساعت تبریز نه فقط مرکز اداری یا نماد شهری، بلکه دستگاهی برای به‌یادآوردن است؛ فضا به حافظه بدل می‌شود و هر بار که زنگ ساعت نواخته می‌شود، پیوند میان زمان، مکان و خاطره در ذهن جمعی شهروندان احیا می‌گردد.

در تداوم این دو فضا، معماری شهر ایرانی از یک سو حامل نظم قدسی و از سوی دیگر، حافظه‌ای فرهنگی است که زمان را در ساختار خود تثبیت می‌کند. زمان در این معنا نه جریان خطی بلکه چرخه‌ای اسطوره‌ای است که در هر بار تجربه فضا تکرار می‌شود. مکان نیز نه شیء مادی بلکه بستری برای ظهور معناست و حافظه، شبکه‌ای است که میان زمان و مکان پیوند برقرار می‌کند. در چنین خوانشی، شهر ایرانی شبکه‌ای از نشانه‌هاست که از طریق تکرار آیینی و ادراک حسی بازتولید می‌شوند. در میدان نقش جهان، نور و هندسه این نقش را بر عهده دارند و در میدان ساعت، صدا و ریتم زمانی. در هر دو، بدن انسان نقش واسطه را بازی می‌کند؛ در یکی با گام‌زدن در مسیرهای نور، و در دیگری با شنیدن صدای زمان. بدین ترتیب، تجربه‌ی فضا در شهر ایرانی، تجربه‌ای نشانه‌شناختی است که در آن حس‌ها، خاطره و معنا در هم می‌تنند.

از منظر اسطوره‌ای، این دو فضا دو چهره‌ی یک حقیقت‌اند؛ یکی آفرینش و دیگری استمرار. نقش جهان جهان را می‌آفریند و نظم می‌بخشد، و میدان ساعت زمان را نگه می‌دارد و حافظه را زنده می‌کند. در اولی، حرکت از پیرامون به مرکز جریان دارد و در دومی، حرکت از گذشته به اکنون. در هر دو، محور عمودی—خواه در قالب گنبد باشد، خواه در شکل برج—نقطه‌ی اتصال زمین و آسمان است و دلالتی از عروج، وحدت و جاودانگی دارد. شهر ایرانی در این نگاه، تداوم همین محور در مقیاس شهری است؛ شبکه‌ای از نشانه‌های قدسی که از بنا به میدان، از میدان به خیابان و از آن به کل شهر گسترش یافته است.

در تحلیل نشانه‌شناسی اسطوره‌ای، فضاهای شهری ایران همچنان زبان رمزگان الهی را حفظ کرده‌اند. این رمزگان، ترکیبی از عناصر طبیعی و نمادهای معماری است: آب به‌مثابه تطهیر و حیات، نور به‌عنوان تجلی حضور الهی، رنگ فیروزه‌ای و طلایی به‌عنوان نشانه آسمان و کمال، و تقارن و تکرار به‌عنوان بازنمایی نظم کیهانی. این عناصر در هر دوره و در هر شهر با زبان تازه‌ای بازتولید شده‌اند، اما معنا همان است. در شهر معاصر، شاید برج ساعت جای گنبد را گرفته باشد، اما هر دو همچنان مرکز و محور معنا هستند. از این منظر، شهر ایرانی ساختاری دلالتی دارد که در طول تاریخ، از دوره صفوی تا معاصر، معنا را نه در فرم ثابت بلکه در تجربه‌ی تکرارشونده‌ی زمان و مکان حفظ کرده است.

تفسیر تلفیقی زمان، مکان و حافظه با رویکرد نشانه‌شناسی اسطوره‌ای آشکار می‌کند که شهر ایرانی بستر گفت‌وگویی میان گذشته و اکنون است؛ گفت‌وگویی که در آن، معماری زبان حافظه و فضا ظرف تجربه است. این گفت‌وگو در هر نسل و در هر بازدید از فضا تکرار می‌شود و بدین‌گونه، شهر به موجودی زنده و خودیادآور تبدیل می‌شود. در میدان نقش‌جهان، انسان در مواجهه با نظم فضایی و نور، گذشته‌ی کیهانی خود را به یاد می‌آورد و در میدان ساعت تبریز، در برخورد با زمان و صدا، تداوم تاریخی‌اش را تجربه می‌کند. این تفسیر نشان می‌دهد که معنا در شهر ایرانی نه در گذشته مدفون است و نه در آینده موهوم، بلکه در اکنون زیسته‌ی هر تجربه فضا حضور دارد. به همین دلیل، شهر ایرانی را می‌توان نه مکانی برای سکونت، بلکه مکانی برای یادآوری دانست؛ یادآوری نظمی که در آن هر آجر، هر صدا و هر انعکاس نور حامل پیامی از وحدت و تداوم است. بدین ترتیب، شهر از شیء به سوژه بدل می‌شود، و معماری از ساخت‌مابه‌ای مادی به زبان حافظه جمعی ارتقا می‌یابد. این زبان هنوز زنده است؛ در صدای زنگ ساعت تبریز، در انعکاس آفتاب بر گنبد فیروزه‌ای نقش‌جهان و در احساس حضور انسان در میان نور، زمان و خاطره. چنین نگاهی، شهر ایرانی را در جایگاه پیوند میان اسطوره و تجربه قرار می‌دهد و نشان می‌دهد که هویت فضایی ایران نه در تقلید از گذشته، بلکه در تداوم گفت‌وگوی آن با اکنون معنا می‌یابد.

نتیجه‌گیری

تحلیل تلفیقی میدان نقش‌جهان اصفهان و میدان ساعت تبریز نشان می‌دهد که شهر ایرانی، نه مجموعه‌ای از عناصر کالبدی، بلکه پیکره‌ای زنده از معنا، حافظه و تجربه‌ی زیسته‌ی انسان است. در این ساختار، فضا و زمان از یکدیگر جدا نیستند، بلکه در تعامل دائمی، روح فرهنگی جامعه را بازتاب می‌دهند. میدان نقش‌جهان، با نظم هندسی و محورهای متقارن خود، تجسد عینی مفهوم «وحدت در کثرت» است؛ فضایی که در آن، معماری به زبانی قدسی بدل می‌شود و نور، رنگ و صدا در خدمت آشکارسازی معنا قرار می‌گیرند. در مقابل، میدان ساعت تبریز در بافت مدرن‌تر خود، استمرار همان نگاه ایرانی به زمان را حفظ کرده است. برج ساعت نه فقط یک سازه‌ی شهری، بلکه نشانه‌ای از حضور زمان در حافظه‌ی جمعی مردم است؛ هر ضربه‌ی زنگ آن یادآور تداوم زندگی، پیوستگی گذشته و اکنون و آگاهی از گذر زمان است. بدین ترتیب، یکی از طریق هندسه و سکوت، و دیگری از طریق صدا و تکرار، به بازآفرینی تجربه‌ی قدسی و درونی انسان ایرانی می‌پردازد. در تفسیر نشانه‌شناختی، این دو فضا را می‌توان همچون دو نشانه‌ی مکمل در متن بزرگ شهر دانست؛ جایی که برج ساعت «دال زمان» و میدان نقش‌جهان «دال مکان مقدس» است و معنای نهایی، در گفت‌وگوی میان این دو برساخته می‌شود. این گفت‌وگو همان فرایند زایش معناست که از پیوند ماده و معنا، عین و ذهن، شکل و تجربه پدید می‌آید. در لایه‌ی پدیدارشناختی نیز، هر دو فضا نه تنها دیده می‌شوند، بلکه شنیده و زیسته می‌شوند. نور لغزان بر کاشی‌های فیروزه‌ای و طنین زنگ ساعت، دو وجه از تجربه‌ی واحدی‌اند که انسان را از درک سطحی فضا به فهم وجودی آن رهنمون می‌سازند. از این منظر، شهر ایرانی عرصه‌ای برای ادراک حسی و درونی زمان و مکان است؛ حافظه‌ای زنده که میان گذشته و حال جریان دارد و هویت جمعی را در کالبدی محسوس تجلی می‌بخشد.

نتیجه‌ی این پژوهش تأکید می‌کند که در سنت ایرانی-اسلامی، شهر و معماری صرفاً پاسخ به نیازهای عملکردی نیستند، بلکه ساختاری معنایی و فرهنگی دارند. فضا، در این درک، تبدیل به واسطه‌ای میان انسان و امر قدسی می‌شود و معماری، زبان بیان این رابطه است. میدان نقش‌جهان با هندسه‌ی متعالی خود، و میدان ساعت تبریز با نظم زمانی و صوتی‌اش، هر دو روایتگر نوعی «زمان مقدس» هستند که در آن، گذشته هرگز از میان نمی‌رود، بلکه در تجربه‌ی زیسته‌ی انسان تداوم می‌یابد. این پیوند میان حس، حافظه و معنا همان چیزی است که شهر ایرانی را از شهر مدرن متمایز می‌کند؛ شهری که در آن هر آجر و هر صدا، حامل معنایی تاریخی و وجودی است.

در نهایت می‌توان گفت که شهر ایرانی، چه در شکوه نقش‌جهان و چه در صلابت میدان ساعت، عرصه‌ی تجلی پیوند آسمان و زمین، زمان و مکان، و انسان و معناست. این فضاها با ترکیب نور، صدا، تناسب و حافظه، از مرز عملکرد فراتر می‌روند و به تجربه‌ای شاعرانه و فلسفی از بودن بدل می‌شوند. در این چشم‌انداز، «شهر» خود نوعی متن زنده است؛ متنی که با هر طلوع و غروب، با هر زنگ ساعت و انعکاس نور بر گنبدی فیروزه‌ای، معنای تازه‌ای از حضور انسان در جهان را باز می‌گوید.

منابع

۱. قاسمی، زهرا. (۱۴۰۲). گنبد به مثابه نماد با تأکید بر گنبد مسجد شیخ لطف‌الله. جستارنامه فرهنگ و هنر اسلامی ۲(۱) ۶۱-۷۴.
۲. یمینی، ستاره، علیمحمدی، پریسا و بذرافکن، کاوه. (۱۳۹۹). تحلیل آثار معماری معاصر با رویکرد نقد اسطوره‌ای؛ انطباق طرح معماری پایانه بندری «یوکوهاما» با کهن‌الگوی باغ ایرانی. باغ نظر، ۱۷(۸۶)، ۱۷-۲۸.
۳. سید برنجی، شینا، انصاری، مجتبی، بمانیان، محمدرضا و حسینی، مسعود. (۱۴۰۰). نشانه‌شناسی به عنوان چارچوبی برای خوانش و نگارش منظر. باغ نظر، ۱۸(۱۰۳)، ۶۵-۷۴.
۴. حمه جانی، یوسف، بایزیدی، قادر و سحابی، جلیل. (۱۳۹۷). نشانه‌شناسی مراسم آیینی پیر شالیار در منظر فرهنگی هورامان. باغ نظر، ۱۵(۶۷)، ۱۷-۳۰.

۵. جمشیدی، مزده. (۲۰۲۵). بازخوانی مفهوم مکان-زمان در آرمان شهر جهان‌شناختی اسلام برای هدایت جریان‌های فکری شهر معاصر ایرانی (خاستگاه اندیشه: تأملی بر مکتب اصفهان). مطالعات شهر ایرانی-اسلامی، ۱۵(۵۸)، ۲۵-۱.

6. Haddad, E. (2009). Charles Jencks and the historiography of Post-Modernism. *The Journal of Architecture*, 14(4), 493–510.
7. Haddad, E. (2010). Christian Norberg-Schulz's phenomenological project in architecture. *Architectural Theory Review*, 15(1), 60–74.
8. Parsaee, M., Parva, M., & Karimi, B. (2015). Space and place concepts analysis based on semiology approach in residential architecture: The case study of traditional city of Bushehr, Iran. *HBRC Journal*, 11(2), 129–141.
9. Raaphorst, K. M. C., Duchhart, I., & van den Brink, A. (2017). The semiotics of landscape design communication: Towards a critical visual research approach in landscape architecture. *Landscape Research*, 42(1), 120–133.
10. Muñoz Sanz, V. (2020). Urbanism as Myth and Ceremony: Social Legitimacy and the Development of the Bata Shoe Company Satellite Towns (1929–1935). *Articulo – Journal of Urban Research*, 20, 1–22.
11. Askarizad, R., He, J., & Soleymani Ardejani, R. (2022). Semiology of art and mysticism in Persian architecture: According to Rumi's mystical opinions (Case: Sheikh Lotf-Allah Mosque). *Religions*, 13(11), 1059. <https://doi.org/10.3390/rel13111059> [MDPI](https://www.mdpi.com)
12. Haddad, E. (2009). Charles Jencks and the historiography of Post-Modernism. *The Journal of Architecture*, 14(4), 493–510. <https://doi.org/10.1080/13602360902867434> [tandfonline.com](https://www.tandfonline.com)
13. Haddad, E. (2010). Christian Norberg-Schulz's phenomenological project in architecture. *Architectural Theory Review*, 15(1), 60–74. <https://doi.org/10.1080/13264821003629279> [tandfonline.com](https://www.tandfonline.com)
14. Freestone, R., & Liu, E. (Eds.). (2016). *Place and placelessness revisited*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315676456> [Taylor & Francis](https://www.taylorandfrancis.com)
15. Yamini, S., & Bazrafkan, K. (2020). Analysis of contemporary architectural works based on mythical criticism: Adapting Yokohama Port Terminal pattern to Persian garden archetype. *Bagh-e Nazar*, 17(86), 19–32. <https://doi.org/10.22034/bagh.2019.156113.3856> [academia.edu](https://www.academia.edu)
16. Bagh-e Nazar Editorial Board. (2018). Architectural basics of Imams' descendants' holy shrines in Iran. *Bagh-e Nazar*, 15(64), 5–14. <https://doi.org/10.22034/bagh.2018.69476> [ResearchGate](https://www.researchgate.net)
17. Mansouri, R., & Afrasiabian, S. (2024–2025). Reunderstanding modern heritage of Tehran to contribute to urban identity in architecture and planning. *Naqshejahan: Journal of Theoretical Studies and New Technologies in Architecture & Urban Planning*. https://bsnt.modares.ac.ir/article_984_en.html.
18. Ardalan, N., & Bakhtiar, L. (1973). *The Sense of Unity: The Sufi Tradition in Persian Architecture*. University of Chicago Press.
19. Bern, A. (2023). Myths and imaginaries in architectural competitions. *Journal of Urban Design*. <https://doi.org/10.1080/13574809.2022.2066513>
20. Korzeniowska-Bihun, A. (2023). Semiotics of urban space as a line of anthropological defence. *Wiedza Obronna*.
21. Lefebvre, H. (1991). *The Production of Space*. Blackwell.
22. Lynch, K. (1960). *The Image of the City*. MIT Press.

23. Mohammad-Hasani, F. (2024). Contemporary mosques in urban landscape based on meaning and sign approach. *Journal of Islamic Architecture and Urbanism*, 8(2), 129–151. <https://doi.org/10.61186/ciauj.8.2.129>
24. Narjabadifam, M., & colleagues. (2021). Semantic study of symbols and signs in traditional and modern fabrics. *Journal of Islamic Architecture and Urbanism*.
25. Norberg-Schulz, C. (1980). *Genius Loci: Towards a Phenomenology of Architecture*. Rizzoli.
26. Pallasmaa, J. (2005). *The Eyes of the Skin: Architecture and the Senses*. Wiley.
27. Parsae, M., Parva, M., & Karimi, B. (2015). Space and place concepts analysis based on semiology approach in residential architecture. *HBRC Journal*, 11(2), 129–141. <https://doi.org/10.1016/j.hbrcj.2014.07.001>
28. Qasemi, Z. (2023). Gonbad as a Symbol with Emphasis on the Dome of Sheikh Lotfollah Mosque. *Journal of Islamic Art and Culture*, 2(1), 61–74.
29. Rezapur, A., & Ranjbar, A. (2022). Theorizing urban space approaches in Iran. *Baghe Nazar Journal*, 19(103), 65–78.
30. Tuan, Y.-F. (1977). *Space and Place: The Perspective of Experience*. University of Minnesota Press.